

YAZI- Devlet içinde Diyanet

Ceren Lord: Cumhuriyet döneminde ulema sınıfı Diyanet üzerinden yeniden örgütlenmiştir”

31 Ağustos 2020 tarihli yazı burada:

<https://t24.com.tr/yazarlar/ceren-lord/devlet-icinde-diyanet,27853>

Diyanet İşleri Başkanlığı (Diyanet) nedir? Bu soruya uzun süre tek bir yanıt verildi: Diyanet, devletin dini ve din üzerinden de halkı idare etmek için geliştirdiği bir araçtır. Diyanet’in bu edilgen ve siyasi otoritenin ve hatta genel olarak devletin ortak iradesinin taşıyıcısı olduğu imajı Türkiye’de din ve Diyanet araştırmalarında yön verici bir anlatı olmuştur[i]. Ama artık kılıcı eline alıp devletin önderliğinde ve sarı çizmeyi ayağına çekip afet bölgelerinde halkın idaresinde merkezi bir rol oynayan bu kurumu başka bir açıdan görmenin zamanı gelmedi mi? Diyanet sadece kendisine verilen görevleri siyasi otoritenin uygun bulunduğu şekilde yerine getiren bir kurum mudur?

Diyanet nedir?

Diyanet’in ne olduğuyla ilgili tartışma Türkiye’de devlet ve toplum ilişkilerinin genel tanımından başlar. Deniz Kandiyoti’nin analizine göre, Türkiye siyaset tarihine hâkim olan anlatının kurduğu hegemonik perspektif Diyanet’in de nasıl anlaşıldığı konusunda belirleyicidir; bu perspektife göre Türkiye tarihi baskıcı “Kemalist laik devlet” ile bu baskıya maruz kalan, (Sünni-) Müslüman toplum arasında süregiden mücadelelerin yansımalarıdır.[ii] Bu perspektif aynı zamanda AKP’nin yükselişini uzun yıllarca demokratikleşme olarak okuyan argümanların da temelini oluşturmuştur. Devleti başta askeri gücün önderliğinde belirli siyasi seçkinlerin himayesi altında gelişen, özü kendinden menkul yekpare bir varlık olarak betimleyen bu anlatıya dayanarak Diyanet’i de edilgen ve askeri bürokratik elitin çıkarlarına tabi olarak her türlü siyasal kullanıma açık, bu grupların ajandasına tabi bir dini işlerden sorumlu bürokrasi olarak konumlandırmıştır.

Bu anlatının temelde gizleyip dikkatlerden kaçırmayı başardığı ise Diyanet’in özgül bir kimliği ve bu kapsamda sahip olduğu tarihsel ajandasını hayata geçirmek amacıyla bulunduğu koşullara uyum sağlayıp çalışmalar yürütebilecek kapasitede bir aktör olduğu gerçeğidir. Diyanet sadece “hizmet” ettiği “laik devlet” elitinin istekleri doğrultusunda değil ama kendi çıkarlarını da gözeterek Türkiye’de İslamlaşma politikalarında ve İslamcılığın örgütlenmesinde en önemli aktörlerden biri olmuştur. Bu durumu örneklendirebilecek bir açıklamayı 2017 yılında başkan olarak atanan Ali Erbaş’ın, 2015 yılında Yeni Şafak gazetesine yazdığı bir yazıdaki İslamlaşma çağrısında buluruz: “Dindar nesil yetiştirmek için önümüzde duran fırsatları iyi değerlendirmeliyiz. Yüz elli bine yaklaşan din görevlisi, yüz binlerce imam-hatip mezunu, öğretmeni ve öğrencisi, onbinlerce ilahiyat mezunu, öğretim elemanı ve öğrencisi, on binlerce Kur'an kursu öğreticisi ve öğrencisi, ilk ve orta dereceli okulların tüm sınıflarında üç senedir seçmeli olarak okutulan Kur'an-ı Kerim, Peygamberimiz'in hayatı, temel dini bilgiler gibi derslerin mevcudiyeti ne büyük fırsatlardır.”

Başka bir deyişle, Diyanet'in 'yeni Türkiye'de' kazandığı geniş etki alanı AKP dönemine ait 'yeni' bir olgu değildir ve tek başına Diyanet'i bir araç olarak 'kullananlara' (AKP veya 'Kemalist' devlet) bakarak anlaşılabilir. Cumhuriyet öncesinden gelen kültür ve kadrolarla şekillenen Diyanet'in Cumhuriyet dönemindeki son 96 yıllık gelişimi iddia edildiği gibi başkalarına bir araç olmakla sınırlı bir durum değildir. Bundan ziyade Osmanlı ulemasının yeni koşullara, yani siyasi elitlerin seçimlerle meşruiyet inşa ettiği Cumhuriyet koşullarına, uyum sağlama çabalarının hikayesidir. AKP öncesinde de Diyanet, "cami dışı" (günlük hayat sahası) rolünü genişletmeye çalışıyor, alkolün yasaklanmasından, din eğitiminin genişletilmesine ve okullarda evrim teorisini kaldırılmasından müftülere nikâh yetkisine birçok alanda kamusal alanın ve ahlakın İslamlaştırılması için mücadele ediyordu.

Osmanlı ulemasının Diyanetleşmesi

Dolayısıyla Tıpkı Cumhuriyet'in kendisi gibi DİB'nin tarihini anlayamaya yönelik her çabanın da Osmanlı döneminden başlaması gerekmektedir. Cumhuriyet'in kuruluşu kopuşlar içerdiği gibi süreklilik de içerdiği genel bir kabul olarak mevcuttur. Fakat yukarıda işaret ettiğim hâkim anlatıya göre, Türkiye'de din-devlet ilişkilerinde Diyanet'in kuruluşu bir kopuş noktasını temsil eder. Osmanlı ve Cumhuriyet arasında bir çok sürekliliğin olduğu kabul görmüş olsa da, bu kopuşun temelleri özellikle 1924 sonrası 'laikleşme' sürecine bağlanır, 3 Mart 1924'te Şeriye ve Evkaf Vekaleti'nin yerine Diyanet'in kurulması, Tevhid-i Tedrisat Kanunu'yla medreselerin kapatılması ve Halifeliğin kaldırılması, medeni kanunun laikleşmesi ve 1928'de Anayasa'dan İslam'ın devlet dini olduğunu ilan eden maddenin çıkartılması bu sürecin temellerini teşkil eder. Böylece ulemanın sahip olduğu etki alanı hem Osmanlı dönemiyle hem de nüfusunun çoğunluğu Müslüman olan diğer ülkelerle karşılaştırınca önemli ölçüde daralmış olur. Kopuş illüzyonunu pekiştiren başka bir gelişme ise tarihçi Amit Bein'in anlattığı gibi, 1930'lara gelene kadar tek partinin 'ulema' kelimesini kullanmayı bırakmış olmasıdır.

Halbuki, kopuş temelli analizlerde göz ardı edilen nokta, tek parti döneminde İslam otoritesinin rolünün gerilemiş olsa bile yeni devlet yapısının tam olarak entegre bir bütün olmadığı ve devletin laik temelde yapılandırılmasının içinde kalan din alimlerinin yani ulemanın Osmanlı devletindeki güç arayışından tamamen kopmadığı gerçeğidir. Biçim değiştirmiş ulemanın kamusal sorgulamadan kurtulması ve giderek devletin diğer organlarıyla yeni ilişkiler geliştirebilmesi yönünde eline fırsat geçtikçe, Cumhuriyetin kuruluşuyla ortaya çıkan gerilemesini tersine çevirmeyi başarabilmiştir. Ulema sınıfı Diyanet üzerinden yeniden örgütlenmiştir, öbür yandan ise ilişkide olduğu devlet yapılanmasında bazı kırılmalar yaşanmış, toplumun genelinde yeni kurulan devlete yeni bir başlangıç olarak bakılmıştır. Halbuki Diyanet için yeni olan içinde bulunduğu koşullardır. Diyanet'in kurulmasıyla bir anda yeni bir 'Cumhuriyet uleması' oluşmamıştır. Yine Bein'in anlattığı gibi Cumhuriyet, Osmanlı ulemasını genel olarak Diyanet'in bünyesine katmış, bir kısmı Eğitim ve Adalet Bakanlıklarında işe almış, diğer bir kısmı ise emekli olmuştur. En azından 1960'lı yıllara kadar Diyanet personeli genellikle eski Osmanlı uleması ve onların yakınları, çocukları ve yasal çerçevenin dışında varlığını sürdüren medreselerden eğitim alıp bürokrasiye dâhil olmuş kişilerden oluşmaktaydı. Bu sürekliliğin Diyanet'in kurumsal kimliğini oluşturmada önemli bir rolü bulunmaktadır. Bu durumun bir sonucu olarak Diyanet'in internet sayfası kendi

kurumsal kimliğini ve misyonunu şu ifadeyle tanımlar: “Cumhuriyetin bir kurumu olmakla birlikte tarihsel kökeni itibarıyla Şeyhülislâmlığa dayanan ve onun geleneksel misyonunu sürdürmek üzere kurulan...” Görüldüğü üzere birçok Diyanet araştırmacısının kurduğu imajın aksine Diyanet kendini açıkça Cumhuriyet’i önceleyen bir kurum olarak tanımlamaktan çekinmemektedir.

Osmanlı uleması geçmişteki işlevine benzer bir içerikle yeni bir biçim alarak Sünni Hanefi ortodoksinin koruyucusu ve taşıyıcısı olarak Cumhuriyet koşullarında da yaşamaya devam etmiştir. Bu sürekliliğin en açık göstergelerinden biri ise Alevilere olan yaklaşımdır. Diyanet kuruluşundan itibaren askeriye dâhil devletin öteki kurumlarına karşı ve kimi zaman o kurumları karşısına alarak Alevilere yönelik açılımları ve eşit hak taleplerinin hayata geçmesini engelleyen bir kurum olmuştur. En son, AKP’nin Kasım 2015 seçim vaadi olarak hükümet programında dahi yer alan “cemevlerine hukuki statü verilmesi” konusu gündeme geldiğinde zamanın Diyanet Başkanı Mehmet Görmez Suudi Arabistan gezisinde Sünniliğin İslam’ın esas yolu ve diğer mezheplerin ‘tali’ yollar olduğunu ilan etmiş ve cemevleri kurumun kırmızıçizgisi olarak işaretlemiştir .

Başka bir yönden bakıldığında ise Diyanet biçimini alan ulemanın Osmanlı dönemine göre yeni imkânlar da elde ettiği söylenebilir. Cumhuriyetin kurulmasıyla her ne kadar ulemanın etki alanı daralmış olsa da, Osmanlı’nın son döneminden beri süregelen devlette merkezileşme, devlet bünyesindeki ulemanın da tekelleşmesini sağlamıştır. Örneğin, tekke ve zaviyeler kapatılmasına rağmen tarikatlar Diyanet şemsiyesi içine girmiş ve bu sayede camiler etrafında örgütlenmeye devam etmişlerdir. Fethullah Gülen’den Mehmed Zahid Koktu’ya, Süleyman Hilmi Tunahan’a, tarikat ve cemaat liderlerinin Diyanet çatısı altında yer bulabilmiş olmaları tesadüf değildir. ‘Laik’ kesimin tarikatlaşmaların önüne set çektiği kanısının aksine Diyanet dini kontrol altına almaktan ziyade tarikatları kendi idaresi altında yaşatmış, koruyucu bir şemsiye gibi davranmış ve toplumun İslamlaştırılması yönünde tarikatları itici bir güç olarak kullanmıştır. Diyanet ile tarikatlar arasında bir karşıtlık olmaktan ziyade bir karşılıklı fayda ilişkisi olmuştur.

AKP dönemi, Diyanet’in altın çağı

Süreklilik ve merkezileşme, özellikle devletin 1940’lardan itibaren komünizmle mücadele politikalarıyla ve Diyanet’in de bizzat teşvikiyle (kendisini komünizme karşı panzehir olarak konumlayarak) askeri ve kapitalist bloğu kendi yararlılığına ikna edip hızlı bir genişlemeye dönüşmüştür. Çok partili sisteme geçişten AKP dönemine kadar kurum en çok laikliği koruma iddiasındaki darbe dönemlerinde genişlemiş ve 12 Eylül cunta rejiminin Türk-İslam sentezi politikalarının önemli bir uygulayıcısı olarak, hapishanelerden fabrikalara, hastanelerden evlere, kısaca hayatın her alanına dini taşıma şansını elde etmiştir. Bütün bu süreç boyunca da “laikler” bu “aracın” sadece kendi denetimlerinde olduğuna iyice ikna olmuşlardır.

AKP dönemindeki bu kurumsal genişleme yeni bir aşamaya, ulemanın eski günlerindeki etkinliğini anımsatan bir hırsla dönüşmüş durumdadır. Diyanet, sadece Türkiye odaklı değil, bir İslam dünyası otoritesi olmayı açıkça hedefler hale gelmiş ve bu istek Görmez’in 2016’da sözleriyle şöyle ifade edilmiştir: “Diyanet sadece Türkiye’nin değil, bütün Müslümanların Diyanet’i olmuştur. Diyanet teşkilatı, Orta Asya, Başkanlar, Afrika ve diğer coğrafyalarda

yaşayan kardeşlerimizin din hizmetlerinde, din eğitiminde kapısını çaldığı müessese olmuştur. 2006 yılından itibaren Afrika'nın kırk noktasında hizmet veren, Latin Amerika'da yaşayan yedi milyon kardeşimize hizmet götürən, Pasifik Asya'daki Müslüman kardeşlerimize hizmet götürən bir teşkilat olmuştur.”

Madalyonun öbür yüzü, Diyanet'in özne olma durumu ne anlama geliyor:

Devlete yekpare bir varlık olarak bakmayıp, Diyanet'i de bu perspektifle konumlandığımızda Diyanet'in Osmanlı ulemasından Cumhuriyet'in Diyanet'ine sürekliliğini koruyan, kendi misyonu ve kimliğine sahip çıkan ve şartlar el verdikçe etki alanını genişleten, özerkliğini ve din alanındaki tekel konumunu pekiştiren, farklı stratejiler izleyerek devletin içinde farklı iktidar odaklarıyla mücadele eden veya işbirliği yapan bir kurum olarak görmek mümkündür.

Dini altyapının ve din eğitiminin eşi benzeri görülmemiş derecede genişlemesi ve laik yasal çerçevenin gün geçtikçe altının oyulması, Diyanet'in kuruluşundan bu yana görülmemiş bir etki ve yetki düzeyine ulaşması, dikkate alınması ve üzerine düşünülmesi gereken bir konudur. Bu değişim, İslamileştirmenin hızlandırılması ve Diyanet'in kendi deyimiyle Osmanlı Şeyhülislâm'ın geleneksel misyonunu sürdürmesi için daha büyük bir rol sahibi olmak anlamına gelmektedir. Hükümetin kişiselleştirilmiş otokrasiye doğru evrimi de göz önüne alındığında Diyanet'in konumu da giderek daha fazla Şeyh el-İslamlık kurumunun statüsüne benzeyebilir. Hem Sultan'a bağlı hem de İslami otorite olarak bir özerklik alanına sahip devlet iktidarının merkezinde bir aktör. Belki de bu süreçle Diyanet'in aslına rücu ettiği söylenebilir ama istenen bu mudur? Cumhuriyet'in böyle bir Diyanet'e ihtiyacı var mıdır? Bu tartışmalar kaçınılmaz olarak yüzleşeceğimiz sorular olarak bizi beklemektedir.

[i] Örnekler için bakınız: İ. Gözaydın. Diyanet, Türkiye Cumhuriyeti'nde Dinin Tanzimi. İstanbul, İletişim Yayınları. (2009); İ. Kara. Cumhuriyet Türkiye'si'nde Bir Mesele Olarak İslam. İstanbul; Dergah Yayınları. (2008).

[ii] A. T. Kuru. Secularism and State Policies Toward Religion: The United States, France, and Turkey. Cambridge; Cambridge University Press. (2009); Şerif Mardin. "Center-periphery Relations: A Key to Turkish Politics?." Daedalus (1973): 169-190.